

**HELENA GROCHOLA-SZCZEPANEK**

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków

## **BADANIA JĘZYKA MIESZKAŃCÓW WSI W KONTEKŚCIE PRZEMIAN SPOŁECZNYCH**

Słowa kluczowe: język mieszkańców wsi, kontekst społeczny, elektroniczna baza tekstów i nagrań.

Jednym z dominujących nurtów badań dialektologicznych w Polsce jest aspekt geograficznego (terytorialnego) zróżnicowania języka oraz opis dialektów i gwar ludowych (Nitsch 1957: 7). Tradycyjne podejście w badaniach dialektologicznych zakłada zarejestrowanie najstarszej warstwy dialektu w możliwie najczystszej postaci oraz opis jak największej liczby zjawisk językowych. Miejscem eksploracji jest zwykle oddalona od większych ośrodków wioska, w której zachowana jest mowa i kultura chłopska. Informatorami są najstarsi mieszkańcy, którzy urodzili się i mieszkają stale w danej wsi oraz nie mają kontaktu z językiem i kulturą ogólną. Takie wskazówki do badań dialektologicznych zostały sformułowane w latach 30. minionego wieku przez autorów *Atlasu językowego polskiego Podkarpacia*:

Niezbędnymi warunkami każdego informatora były następujące: 1) Urodzenie w danej miejscowości. 2) Stałe w niej zamieszkanie, tj. kładziono nacisk na znalezienie takich ludzi, którzy w ogóle wsi rodzinnej nie opuszczali, albo bardzo krótko poza nią bawili [...]. 3) Odpowiedni wiek, tj. najchętniej między 45. a 65. rokiem życia [...]. 4) O ile możliwości analfabetyzm, a w każdym razie rzadkie obcowanie z książką. 5) Opinia naczelnika gminy i innych mieszkańców, iż obiekt „gada prawdziwie po chłopsku, po naszymu”, co w olbrzymiej większości wypadków okazywało się najzupełniej trafnym. 6) Jaka taka inteligencja, też ewentualna umiejętność opowiadania różnych „gadek”, gdyż taki człowiek zwyczajnie łatwiej sobie radzi z pytaniami kwestionariusza, niż człowiek tępy, choćby sam mówił wyłącznie gwara (Małecki, Nitsch 1934: 18).

Założenia odpowiadały panującym wówczas realiom. Wieś stanowiła przestrzeń zamkniętą, odizolowaną od miasta i kultury ogólnej. Społeczność wiejską tworzyła wyłącznie warstwa chłopska zajmująca się rolnictwem. Struktura wykształcenia nie wykazywała zróżnicowania, bo mieszkańcy wsi kończyli edukację na szkole podstawowej. Jedynym systemem komunikacyjnym była gwara. Młodzież wiejska „w przyniatającej większości prowadziła życie swoich rodziców i tylko w nielicznych społecznie motywowanych sytuacjach wyzyskiwała sprawności językowe zdobyte w szkole czy wojsku” (Topolińska 1990: 31).

Sytuacja gospodarcza, społeczna i polityczna w Polsce uległa zmianie po II wojnie światowej, a następnie po 1989 roku. Na przemiany kulturowe i językowe wpłynęły

(wpływają) nasilające się obecnie procesy globalizacji i unifikacji. Przeobrażenia objęły całe społeczeństwo, w tym także mieszkańców wsi. Współczesne realia wiejskie są całkowicie odmienne od tych z pierwszej połowy XX wieku. Jednolita kilkadziesiąt lat temu warstwa chłopska stała się obecnie zróżnicowanym społeczeństwem wiejskim, w którym wytworzyły się nowe standardy życia. Duże przeobrażenia dostrzegane są nawet w najbardziej tradycyjnych i podtrzymujących swoją odrębność regionach Polski, jak Podhale, Orawa i Spisz. Jako przykład szczegółowy posłużą poniżej dane z terenu Spisza. Zmiany w sposobie gospodarowania (mechanizacja, zanik gospodarki samowystarczalnej) wywołały przeobrażenia w strukturze zawodowej i wykształceniu mieszkańców wsi. Praca i nauka w mieście spowodowały nabywanie nowych zachowań, przenoszenie ich do kultury wiejskiej i zmianę stylu życia na wsi.

### OD GOSPODARKI AUTARKICZNEJ DO RYNKOWEJ

Podstawę tradycyjnej gospodarki na południu Polski stanowiło rolnictwo i hodowla owiec. Głównym zajęciem mieszkańców była praca we własnym gospodarstwie rolnym. Prace na roli wykonywano ręcznie przy użyciu prostego sprzętu oraz koni. Brak mechanizacji gospodarstw wydłużał czas pracy oraz wymagał dużego zaangażowania wszystkich domowników. Prace w polu trwały od wczesnej wiosny do późnej jesieni. W wielu wsiach istniała jeszcze w latach 70. XX wieku wspólnotowa praca, polegająca na wykonywaniu prac gospodarskich wspólnie z innymi rodzinami (zob. Siemieńska 1962). Taki system pracy miał związek początkowo z brakiem jakiegokolwiek mechanizacji rolnictwa i zapotrzebowaniem ludzi do pracy, którą należało wykonać relatywnie szybko w odpowiednim czasie. Kiedy następnie zaczęły pojawiać się pierwsze maszyny rolnicze, kupowano zwykle jedną do spółki i wspólnie pracowano. Wprowadzana stopniowo mechanizacja gospodarstw ulepszyła prace gospodarskie i skróciła czas potrzebny do ich wykonywania. Ze scenerii wsi zniknęły m.in. takie obrazki jak konna orka, ręczne grabienie siana, koszenie zboża kosą. W zamian za to pojawiły się traktory, kombajny, maszyny samozbierające i belujące siano. Obecnie na wsiach jest więcej traktorów niż koni, które zresztą nie są już wykorzystywane w gospodarstwach, lecz do przewożenia turystów dorożkami i saniami. Powszechne użycie maszyn zminimalizowało liczbę osób zajmujących się pracami gospodarskimi. Spowodowało to zanikanie prac wspólnotowych oraz poszukiwanie innego zatrudnienia przez mieszkańców wsi.

Zmianie uległ także sposób uprawy roli. Grunty orne, które dominowały dawniej w krajobrazie wiejskim, stanowią dziś niewielki areał. Zmalała uprawa zbóż i ziemniaków, w zamian za to dominują łąki. Od lat 70. XX wieku nie sieje się lnu, który był jedną z ważniejszych upraw. Obróbką lnu i tkaniem płócien zajmowano się przez całą późną jesień i zimę.

Ważnym zajęciem mieszkańców Podtatrza, oprócz rolnictwa, było pasterstwo i hodowla owiec. W każdym gospodarstwie było stado owiec. Od maja do końca września prowadzony był wypas owiec w Tatrach. Wiele pokoleń mężczyzn zajmowało się pa-

sterstwem, tworząc znane bacowskie rody. Hodowla owiec była opłacalna i przynosiła stosunkowo duży dochód. W cenie były owcze skóry, wełna, mięso i sery. Z wełny robiono swetry, skarpety i tkano sukno zarówno na sprzedaż, jak i na własne potrzeby. Obecnie gospodarze zmniejszyli hodowlę owiec do kilku sztuk lub nawet zlikwidowali całkowicie. Z obejść gospodarstw zniknęły także liczne dawniej stada gęsi, które hodowano nie tylko ze względu na mięso, ale głównie ze względu na pierze służące jako wypełnienie pierzyn i poduszek. Gromadzeniem odpowiedniej ilości pierza zajmowały się gospodynie przez wiele lat, bo poduszki i pierzyny stanowiły ważną część posagu każdej panny. Pierze stało się niepotrzebne, bo kołdry i poduszki kupowane są w sklepach. Zanikł całkowicie zwyczaj wspólnego darcia pierza, który był popularny w wielu wsiach.

Jeszcze kilkadziesiąt lat temu mieszkańcy wsi podtatrzańskich byli społeczeństwem samowystarczalnym (zob. Siemieńska 1962). Z pracy w gospodarstwie utrzymywała się cała rodzina. Produkowano żywność oraz przedmioty codziennego użytku. Z własnego chowu otrzymywano nabiał i mięso. Gospodynie piekły chleb, tkwały płótno i szyły ubrania. Gospodarze wykonywali przedmioty i urządzenia potrzebne w gospodarstwie. Wspólnie z innymi gazdami budowali stodoły i domy. Obecnie w większości gospodarstw kupuje się wszystkie potrzebne produkty w sklepach, w tym także żywność.

Warto podkreślić, że ogromny wpływ na przeobrażenia w rolnictwie ma program zmian strukturalnych, realizowany przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, a także system funduszy europejskich dla rolników. Powszechnie obecnie na wsi jest tzw. dostosowanie gospodarstw do przepisów unijnych i dotyczy to m.in. stworzenia odpowiednich warunków dla hodowlanych zwierząt oraz wytwarzanych i sprzedawanych produktów rolnych. Większe gospodarstwa na południu Polski wyspecjalizowały się w hodowli bydła i produkcji mleka.

### OD CHŁOPA DO CHŁOPO-ROBOTNIKA

Praca w gospodarstwie nie jest już jedynym źródłem utrzymania rodziny lub przestała nim być w ogóle. Mieszkańcy wsi zatrudniają się do pracy poza własnym środowiskiem w mieście, niekiedy za granicą. Obserwując społeczność wsi południowomałopolskich, można powiedzieć, że nie ma już rodzin, które utrzymują się wyłącznie z pracy we własnym gospodarstwie. Co najmniej jedna osoba z każdej rodziny pracuje poza gospodarstwem, a w niektórych rodzinach wszyscy członkowie utrzymują się z pracy poza rolnictwem. Już w czasach PRL-u wiele osób z całego Podhala, Orawy i Spisza było zatrudnionych w Nowotarskich Zakładach Przemysłu Skórzanego „Podhale”. W latach 70.–90. mieszkańcy Spisza pracowali w fabrykach oraz lasach na Słowacji. Zakłady pracy na terenie Podhala, Orawy i Spisza zatrudniały od kilku do kilkudziesięciu osób. Przykładem może być spółdzielnia tkacka „Cepelia” w Jurgowie, w której w latach 60.–80. minionego wieku pracowało chałupniczo kilkadziesiąt kobiet spi-

skich. W ostatnich latach przybywa osób zatrudnionych poza rolnictwem. Są to głównie prace budowlane wykonywane w różnych miastach Polski, m.in. w Warszawie, Krakowie. Bardzo dużo osób znajduje sezonowe zajęcie w pensjonatach, hotelach i ośrodkach narciarskich na terenie powiatu tatrzańskiego i nowotarskiego. Mieszkańcy wsi wyjeżdżają także do pracy poza granice Polski. Popularnym miejscem migracji były od dawna Stany Zjednoczone, zwłaszcza dla mieszkańców Podhala. Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej umożliwiło pracę m.in. w Austrii, Niemczech, Irlandii i Włoszech.

Warto zaznaczyć, że według oficjalnych danych skala zatrudnienia w rolnictwie jest nadal duża<sup>1</sup>. Wpływ na taki stan rzeczy mają dwa czynniki. Po pierwsze, prace poza rolnictwem podejmowane są przez mieszkańców zwykle nieoficjalnie i bez formalnych umów. Po wtóre, działalność osób posiadających pole rejestrowana jest w sektorze rolniczym, a składki ubezpieczenia społecznego opłacane są w KRUS-ie, co ma związek z niższymi opłatami niż w ZUS-ie, a nie z rzeczywistą pracą w rolnictwie.

Obserwowane zmiany w gospodarowaniu oraz strukturze zatrudnienia wiążą się bezpośrednio z wykształceniem mieszkańców wsi. Najstarsze pokolenie mieszkańców wsi to w przeważającej mierze osoby, które ukończyły edukację na poziomie szkoły podstawowej i nie zawsze jest to pełne 8 klas. W młodszych generacjach struktura wykształcenia jest zróżnicowana. Sytuację tę można przedstawić na przykładzie poziomu wykształcenia grupy badanych ok. 100 respondentów wsi spiskich (por. Grochola-Szczepanek 2012: 43–44).

Tabela 1. Struktura wykształcenia w poszczególnych grupach wiekowych respondentów

Przedział wiekowy	Wykształcenie			
	podstawowe	zawodowe	średnie	wyższe
61–85 lat	93%	5%	2%	—
41–60 lat	37%	50%	12%	1%
26–40 lat	13%	55%	28%	3%

Jak widać z danych, wyraźne zmiany następują głównie w zakresie wykształcenia podstawowego i zawodowego<sup>2</sup>. Zmniejsza się liczba osób pozostających z wykształceniem podstawowym oraz wzrasta — z zawodowym. Powiększa się także odsetek mieszkańców z wykształceniem średnim. Młodzież coraz chętniej podejmuje naukę

<sup>1</sup> „Udział mieszkańców wsi zatrudnionych w rolnictwie waha się od 33–35% w województwach lubuskim i zachodniopomorskim do więcej niż 70% w województwach świętokrzyskim i podkarpackim oraz ok. 80% w województwach lubelskim i podlaskim. Zatrudnienie w rolnictwie można też badać na podstawie liczby osób pracujących na 100 ha użytków rolnych [...]. Wskaźnik ten osiągnie najwyższe wartości w województwach, które charakteryzuje najsilniejsze rozdrobnienie agrarne, a więc w: małopolskim, podkarpackim i świętokrzyskim, najniższe zaś na północy i zachodzie kraju” (Bański 2006: 58–59).

<sup>2</sup> Na marginesie można dodać, że mieszkańcy wsi spiskich w ciągu ostatniego wieku poddawani byli ocjonalizacji szkolnej w trzech językach: węgierskim, słowackim i polskim.

w szkołach zawodowych i ogólnokształcących w różnych miastach Polski. Kończenie studiów wyższych przed zmianą ustroju, czyli do początku lat 90., należało do rzadkości. Osoby z wyższym wykształceniem na wsi stanowią nadal bardzo niewielką grupę, którą tworzą w większości lokalni nauczyciele.

### OD GWARY DO KODU MIESZANEGO

Dynamiczne zmiany w sferze agrarnej, zawodowej i wykształcenia pociągają za sobą przeobrażenia w kodzie językowym, co wpływa na wyraźne różnicowanie się sytuacji językowej na wsi. Gwara jako odmiana polszczyzny charakterystyczna dla środowiska wiejskiego obecnie w swej czystej lub prawie czystej postaci jest podstawowym sposobem porozumiewania się tylko najstarszego pokolenia mieszkańców. W młodszych generacjach obserwuje się występowanie kodu mieszanego, stanowiącego połączenie elementów gwary danej wsi, form przyswojonych z polszczyzny potocznej (w regionalnej odmianie) oraz języka literackiego (por. Ożóg 1998; Kaś, Kurek 2001; Kurek 2002; Gajda 2006).

Szczególnie szybkie i duże zmiany zachodzą w warstwie leksykalnej gwary, w przeciwieństwie do zjawisk fonetycznych i fleksyjnych, utrzymujących się znacznie dłużej. Zmiany w leksyce wynikają, jak wyjaśnia J. Kaś:

z najmocniejszego związku tego właśnie podsystemu z rzeczywistością pozajęzykową. Podsystem leksykalny jest najbardziej otwartym, co sprawia, że z jednej strony z łatwością przenikają do niego jednostki odzwierciedlające dokonujące się przeobrażenia cywilizacyjne wsi, z drugiej zaś — na skutek wartościowania wiejskiego i (w uproszczeniu) miejskiego typu kulturowego przyjmowanie nowych jednostek przyspieszane jest przez działanie czynników psychologicznych (Kaś 2001: 191–192).

Zmiany w leksyce gwarowej postępują w dwu kierunkach: 1) zanikanie starego słownictwa, 2) przyswajanie nowego słownictwa. Zaprzestanie wykonywania pewnych czynności i prac gospodarskich, pozbycie się ręcznych urządzeń i tradycyjnych przedmiotów wpływa na proces osłabiania starych, gwarowych nazw, a następnie na eliminowanie ich z języka mieszkańców wsi. Jeśli dany przedmiot nie pojawia się już w wiejskiej rzeczywistości, nie ma potrzeby o nim mówić ani go nazywać. Zanikają nie tylko pojedyncze desygnaty i ich nazwy, ale całe kategorie nazewnicze. Przykładem mogą być nazwy przyrządów, urządzeń, np. *rafacka* ‘do oddzielania główek od łodygi lnu’, *spulorz* ‘do nawijania nici’, *wiejacka* ‘do oddzielania ziarna od plew’; czynności (wykonywanych wspólnie przez grupę kobiet), np. *mmyndlorki* ‘międlenie lnu’, *prucki* ‘darcie pierza’, *trocki/trojacki* ‘tarcie lnu’; wykonawców czynności, np. *deptac* ‘ugniający siano lub słomę’, *foluśnik* ‘pracujący w foluszu’, *kolorz* ‘wyrabiający koła’, *poganiac* ‘poganiający konia przy orce’, *zopłuźnik* ‘idący za pługiem podczas orki’. Ginące kategorie nazw dotyczą nie tylko prac typowo gospodarskich, ale także innych dziedzin życia wiejskiego, np. pożywienia: *moskol* ‘placek ziemniaczany pieczony na blasze pieca kuchennego’, *rezanka/rzezanka* ‘domowy makaron’, *siara* ‘potrawa z mle-

ka od krowy zaraz po ocieleniu’; wyposażenia domów: *lawór* ‘miednica’, *safarnio* ‘skrzynia do przechowywania mąki, cukru i kaszy’, *stryżłok/stryżłok* ‘siennik’; stroju: *kanafoska* ‘rodzaj spódnicy’, *kołcóny* ‘buty z sukna’, *rańtuch* ‘lniana chusta noszona na ramionach przez kobiety’.

Odejście znacznej części mieszkańców z pracy w gospodarstwach i zatrudnienie poza wsią wpłynęło na otwarcie się społeczeństwa wiejskiego na kulturę i język miasta. Nie bez znaczenia jest oczywiście rozpowszechnianie form kultury masowej poprzez telewizję, prasę, telefonię komórkową i Internet. Tradycyjna kultura wiejska uległa procesowi kulturowej interferencji, polegającej na przejmowaniu miejskich wzorców zachowań, na ogół wartościowanych wyżej. Standardowa polszczyzna używana w szkole, miejscu pracy w mieście, urzędach, a także w telewizji i prasie jest także coraz częściej obecna w zachowaniach językowych mieszkańców wsi.

Rezultatem oddziaływania języka ogólnego na gwarę jest występowanie zjawiska wariantowości leksykalnej, polegającego na występowaniu wariantów gwarowych oraz niegwarowych odpowiedników w zasobie słownikowym mieszkańca wsi. Tworzenie wariantów leksykalnych w gwarze jest procesem żywym i wieloaspektowym (Kąś 1994). Oto przykładowe określenia wariantywne z gwary spiskiej: *cupność/kucnąć*, *marasić/brudzić*, *odziynie/ubranie*, *parobek/kawaler*, *świekier/teść*. Znajomość określeń (gwarowych oraz niegwarowych) danego desygnatu daje użytkownikowi możliwość wyboru odpowiedniego wariantu w trakcie rozmowy oficjalnej lub nieoficjalnej. Zjawisko wariantowości leksykalnej prowadzi do zubożenia i zatracania tradycyjnej gwary ludowej.

Istotny wpływ na pojawienie się i wybór pewnych wariantów w mowie użytkownika gwary ma częstotliwość kontaktu z kulturą miejską i językiem ogólnym. Codzienny kontakt ze środkami masowego przekazu sprawia, że osoba mówiąca gwarą nabywa nowych określeń i sformułowań, a następnie sama świadomie (w sytuacji oficjalnej) lub podświadomie (w sytuacji nieoficjalnej) korzysta z nowego słownictwa. Z czasem słownictwo gwarowe jest już tylko biernie przechowywane, a w kontaktach zarówno oficjalnych, jak i nieoficjalnych wybiera się warianty niegwarowe (Grochola-Szczepanek 2012: 59–60).

Ważnym czynnikiem decydującym o zasobie słownictwa i selekcji wariantu typowo gwarowego lub niegwarowego jest w dużej mierze wiek interlokutora. Młodzi mieszkańcy wsi są najbardziej podatni na wpływ nowej kultury, a także nowego słownictwa. Starsze pokolenie zachowuje i używa starego gwarowego słownictwa.

Wraz z nowymi realiami ekonomicznymi i zjawiskami społecznymi do gwary przechodzą także nazwy angielskie typu: *bankomat*, *chipsy*, *drink*, *dżinsy*, *e-mail*, *gratis*, *grill*, *hipermarket*, *komputer*, *monitoring*, *terrorysta*, *tipsy*. Młodzi mieszkańcy nie mają problemu ze znajomością i używaniem tych określeń. Starsze pokolenie zachowuje zwykle gwarową fonetykę w wymowie nowych wyrazów, np. *bankómat*, *kómputer*, *reklama* ‘reklama’, *unijo* ‘unia’. Należy podkreślić, że wiele nowych nazw technicznych funkcjonuje u najstarszych użytkowników gwary tylko w sposób bierny. Zwykle znają nazwy ze słyszenia, ale sami nie mają do czynienia z konkretnymi desygnatami i brakuje im wiedzy o ich zastosowaniu, np.: *Kómputer*, *no to cosi takie*

*chyba bars mǒndre, bo sie godo, ze ftosi mo w głowie kómputer. Kómputer to chyba rachuje?*

Na wpływ języka ogólnego szczególnie podatne jest młode pokolenie. Jak pokazały badania, młoda generacja mieszkańców wsi to pokolenie dwujęzyczne (Grochola-Szczepanek 2012: 266). W sytuacjach nieoficjalnych posługują się kodem gwarowym z pewnymi naleciałościami z kodu ogólnego, natomiast w oficjalnych — polszczyzną ogólną. Znajomość obu odmian oraz umiejętność wyboru jednej z nich w określonej sytuacji komunikacyjnej połączona jest z wartościowaniem obu systemów.

Nobilitowanie polszczyzny standardowej powoduje, że jej elementy pojawiają się nie tylko tam, gdzie wymaga tego sytuacja komunikacyjna, ale również w kontaktach, które zakładają posługiwanie się macierzystym kodem gwarowym, w rozmowach nieoficjalnych, ze znajomymi, a także niekiedy z rodziną (Grochola-Szczepanek 2012: 266).

Mając na uwadze stopień używania słownictwa gwarowego i ogólnego, trzeba podkreślić, że istotnym czynnikiem zróżnicowania jest czynnik pokoleniowy. Jak pokazują badania, poziom czynnego słownictwa gwarowego jest najwyższy w najstarszej grupie mieszkańców wsi i obniża się stopniowo w młodszych generacjach. Odwrotna sytuacja jest ze słownictwem ogólnym. Poziom używania leksyki ogólnopolskiej jest najwyższy w mowie najmłodszego pokolenia i zmniejsza się proporcjonalnie w starszych grupach pokoleniowych (Grochola-Szczepanek 2012: 63–107).

#### OD BADAŃ TRADYCYJNYCH DO SOCJOLINGWISTYCZNYCH

Gwara „bezpowrotnie traci w środowiskach wiejskich przywilej bycia jedynym środkiem komunikacji społecznej” (Bartmiński 1977: 222). Zmiany struktury społecznej warstwy chłopskiej oraz intensywne procesy integracji językowej w okresie powojennym spowodowały, że dialekty ludowe nie tworzą już ostrych granic i zwartych terenów. Duża migracja mieszkańców wsi, szkolnictwo oraz wpływ kultury globalnej warunkują procesy powstawania kodów mieszanych. Określanie mowy ludności wiejskiej terminem „gwara” staje się zatem nieprecyzyjne, ponieważ „nie odzwierciedla rzeczywistości językowej współczesnego środowiska wiejskiego” (Kurek 1995: 12). Sytuację językową na wsi lepiej oddają określenia: język mieszkańców wsi (Sierociuk, red. 2006), mowa mieszkańców wsi (Pelcowa 2002), język wsi (Kaś, Kurek 2001), polszczyzna mówiona wsi (Kurek 1995).

Dialektolodzy podkreślają, że w dobie tak gwałtownych zmian językowych na współczesnej wsi badania nie mogą się kończyć na tradycyjnym opisie gwar, a „wieńczącym osiągnięciem dialektologii nie może być słownik wraz z atlasem językowym” (Sierociuk 2007: 327). Przedmiotem badań musi być już nie tylko gwara, ale dynamiczna i zróżnicowana sytuacja językowa współczesnej wsi, powiązana z opisem różnorodnych czynników ekonomicznych, społecznych, kulturowych i psychologicznych, które mają wpływ na niejednorodność kodu mieszkańców wsi. Istotne jest dostrzeżenie potrzeby

badania języka w jego aspekcie komunikacyjnym oraz zwrócenie uwagi na istotę czynników zewnętrznojęzykowych i danych pozajęzykowych we współczesnej dialektologii (Handke 1986: 44).

Niezbędne okazuje się korzystanie z metod socjolingwistycznych, zwłaszcza w badaniach zróżnicowania pionowego (społecznego) środowisk wiejskich, w których uwzględnia się takie czynniki, jak m.in.: wiek, płeć, status społeczny, praca w mieście oraz wariantywności uwarunkowane sytuacyjnie (Dunaj 1986: 20). Badacze gwar ludowych podkreślają ogromną rolę czynników społecznych w przemianach języka wsi. W polskich badaniach dialektologicznych jest już wiele opracowań opisujących sytuację gwar ludowych pod kątem socjolingwistycznym (m.in. Kurek 1995, 2003; Reichan 1999; Pelcowa 2001, 2004; Kaś, Kurek 2001; Sierociuk, red. 2006, red. 2007).

Tradycyjne metody gromadzenia danych za pomocą wspomnianego powyżej kwestionariusza są już niewystarczające. W sytuacji szybkiego wypierania tradycyjnych gwar na rzecz polszczyzny ogólnej oraz powstawania kodów mieszanych z różnym udziałem elementów gwarowych i ogólnopolskich konieczne jest zastosowanie także innych metod w eksploracji terenowej, m.in. tematycznych wywiadów indywidualnych bądź grupowych (por. Grochola-Szczepanek 2006). Wywiady tematyczne polegające na licznych rozmowach prowadzonych według określonego schematu z różnymi mieszkańcami w każdym wieku pozwalają na szczegółową obserwację zróżnicowania językowego mieszkańców wsi. Wywiad indywidualny umożliwia szczegółowe poznanie cech języka jednego informatora, natomiast grupowy pozwala na zebranie większej ilości informacji od wielu rozmówców. Rozmowy w grupie stymulują uczestników do większej aktywności, co skutkuje pojawieniem się opinii, skojarzeń i sformułowań, które zwykle nie występują w rozmowie z jednym rozmówcą. Dzięki temu otrzymuje się bogaty i różnorodny materiał w wywiadach grupowych.

Konieczną czynnością badacza współczesnego języka mieszkańców wsi jest wywiad społeczny z informatorami dotyczący m.in. wykształcenia, pracy w mieście, pobytów poza miejscem zamieszkania, gdyż te czynniki decydują o różnicowaniu się kodu respondentów.

W celu pełnego opisu wewnętrznego zróżnicowania języka mieszkańców wsi danego regionu badaniami muszą być objęci nie tylko najstarsi informatorzy, ale przedstawiciele wszystkich grup wiekowych. Podczas wywiadów tematycznych należy jednak pamiętać o doborze tematyki, m.in. w zależności od wieku (np. nauka — praca, tradycja — nowoczesność) i płci (np. kulinaria — urządzenia techniczne).

Istotnym ogniwem w gwarowych wywiadach indywidualnych i grupowych jest badacz prowadzący wywiady. Najlepszym rozwiązaniem jest, kiedy osoba badająca nie jest obca osobie badanej i kiedy badacz zna gwarę i kulturę danego regionu (por. Kaś 2001). Stan taki jest ważny dla przebiegu badania z dwóch zasadniczych powodów. Po pierwsze osoba badacza nieznaną mieszkańcowi wsi, będącą reprezentantem innej kultury, tzw. miejskiej i innego języka, nie wzbudza zaufania badanego. Rozmówca w takiej sytuacji próbuje wykluczyć z użycia swój kod gwarowy i przejść na kod osoby prowadzącej rozmowę, co wpływa niekorzystnie na wynik badania. Po wtóre nieznaną osobę gwary i kultury danego regionu przez



osobę badającą może wpłynąć na pewne nieporozumienia językowe czy wręcz niewłaściwą interpretację pewnych faktów językowych i kulturowych (Grochola-Szczepanek 2006: 26).

Współczesne realia wiejskie stawiają współczesnej dialektologii nowe zadania badawcze (por. Pelcowa 2002: 390–391), m.in.: zróżnicowanie języka mieszkańców wsi w powiązaniu z czynnikami społecznymi, wpływ przemian społecznych i cywilizacyjnych na mowę mieszkańców wsi, procesy integracji i interferencji językowej oraz mechanizmy prowadzące do dezintegracji gwary, stopień znajomości i posługiwania się gwara/językiem ogólnym, wariantywność leksykalna, kompetencja językowa i komunikacyjna mieszkańców wsi, świadomość językowa mieszkańców wsi i wartościowanie gwary.

W badaniach dialektologicznych warto zwrócić uwagę na potrzebę prowadzenia aktualnych badań terenowych i rejestrację współczesnego języka mieszkańców wsi w postaci nagrań i zapisów. Istotnym problemem jest konieczność nowego sposobu opracowywania i publikowania wyników badań. Chodzi tutaj o wykorzystywanie dostępnych obecnie narzędzi informatycznych m.in. do tworzenia elektronicznych baz tekstów i nagrań oraz słowników i atlasów. Zapotrzebowanie na tego typu publikacje, dostępne on-line, oraz korzyści wynikające z tego faktu dla użytkowników są oczywiste. Badania dialektologiczne wykorzystujące narzędzia informatyczne prowadzone są od wielu lat na całym świecie (głównie w Stanach Zjednoczonych oraz Europie Zachodniej). W ostatnich latach tego typu projekty są realizowane bądź planowane w wielu krajach słowiańskich, m.in. w Rosji, Słowenii, Chorwacji, Słowacji. Na rodzimym gruncie prekursorskim dziełem są opracowane przez Halinę Karaś *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* (Karaś 2010)<sup>3</sup>. Pionierską pracę w zakresie elektronicznej bazy tekstów i nagrań z jednej wsi południowokresowej wykonała Aleksandra Krawczyk-Wieczorek (2012)<sup>4</sup>.

## PODSUMOWANIE

Na podsumowanie należy zaznaczyć trzy ważne i konieczne cechy współczesnych badań języka mieszkańców wsi: wieloaspektowość, interdyscyplinarność oraz dostępność (on-line).

Zmieniająca się sytuacja społeczna i językowa na polskiej wsi wymaga nowych narzędzi badawczych zarówno w samej eksploracji terenowej, jak również w opisie zróżnicowania języka mieszkańców wsi. Sposób prowadzenia badań dialektologicznych powinien mieć charakter wieloaspektowy, tzn. powinien uwzględniać oprócz da-

---

<sup>3</sup> Jest to poszerzona wersja wcześniejszego serwisu pt. *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, red. H. Karaś ([www.gwarypolskie.uw.edu.pl](http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl)).

<sup>4</sup> Proces opracowania materiałów gwarowych oraz potrzebne programy komputerowe zostały omówione przez autorkę w artykule (Krawczyk-Wieczorek 2012), ale samej bazy nie można jeszcze znaleźć w Internecie.

nych językowych także kontekst społeczny i kulturowy danego regionu. Interdyscyplinarny charakter badań wynika z konieczności łączenia metod językoznawczych z metodami wypracowanymi przez inne dziedziny nauki, m.in. przez socjologię, etnologię, psychologię. Najpilniejszym jednak zadaniem jest dokumentacja współczesnego stanu języka mieszkańców wsi w postaci elektronicznej bazy tekstów i nagrań.

#### BIBLIOGRAFIA

- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bartmiński J., 1977, *O derywacji stylistycznej. Gwara ludowa w funkcji języka artystycznego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Dunaj B., 1986, *Dialektologia a socjolingwistyka*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Linguistica” 12, 15–23.
- Gajda S., 2006, *Komunikacyjny model zróżnicowania współczesnej polszczyzny*, [w:] *Gwary dziś*, t. 3: *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, red. J. Sierociuk, Wydawnictwo PTPN, Poznań, 7–17.
- Grochola-Szczepanek H., 2006, *Badania fokusowe mowy mieszkańców wsi*, „Socjolingwistyka” 20, 19–35.
- Grochola-Szczepanek H., 2012, *Język mieszkańców Spisza. Pleć jako czynnik różnicujący*, Prace IJP PAN 139, IJP PAN, Kraków.
- Handke K., 1986, *Dialektologia i inne nauki*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica” 12, 37–46.
- Karaś H., 2010, *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php> (wersja z dnia 31.12.2010).
- Kaś J., 1994, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, UJ, Kraków.
- Kaś J., 2001, *Metodologia badań leksyki gwarowej w kontekście współczesnych przemian kulturowych i społecznych*, [w:] *Gwary dziś*, t. 1: *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Wydawnictwo PTPN, 191–200.
- Kaś J., Kurek H., 2001, *Język wsi*, [w:] *Język polski*, red. S. Gajda, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, 440–459.
- Krawczyk-Wieczorek A., 2012, *Automatyczna lematyzacja tekstu w zapisie fonetycznym. Korpus polskiej gwary południowokresowej*, „Język Polski” XCII, 11–19.
- Kurek H., 1995, *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Universitas, Kraków.
- Kurek H., 2002, *Kod mieszany i metody jego badania*, „Studia Dialektologiczne” II, red. J. Okoniowa, B. Dunaj, Lexis, Kraków, 73–79.
- Kurek H., 2003, *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Universitas, Kraków.
- Małecki M., Nitsch K., 1934, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. 1: 500 map, cz. 2: *Wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów*, 1–2, PAU, Kraków.
- Nitsch K., 1957, *Dialekty języka polskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Ożóg K., 1998, *Język polskiej wsi na tle przemian współczesnej polszczyzny*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gajda, ŁTN, Łódź, 119–125.
- Pelcowa H., 2001, *Metodologia badań leksyki gwarowej u schyłku XX wieku*, [w:] *Gwary dziś*, t. 1: *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Wydawnictwo PTPN, Poznań, 183–189.
- Pelcowa H., 2002, *Dialektologia wobec wyzwań XXI wieku*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, red. S. Gala, ŁTN, Łódź, 383–392.
- Pelcowa H., 2004, *Gwara — drugi język mieszkańców wsi czy „gorsza” odmiana języka ogólnopolskiego*, [w:] *W kregu wiernej mowy*, red. M. Wojtak, M. Rzeszutko, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 163–177.

- Reichan J., 1999, *Gwary polskie w końcu XX wieku*, [w:] *Polszczyzna 2000. Orodzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*, red. W. Pisarek, UJ, Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków, 262–278.
- Siemieńska R., 1962, *Z badań nad zagadnieniem trwania i przeobrażania więzi społecznej we wsi spi-skiej*, praca magisterska wykonana w Katedrze Etnografii Ogólnej i Socjologii UJ pod kier. K. Dobrowolskiego, Kraków (maszynopis).
- Sierociuk J., 2007, *Socjologiczny kontekst badań języka mieszkańców wsi*, [w:] *Gwary dziś*, t. 4: *Konteksty dialektologii*, red. J. Sierociuk, Poznań, 325–336.
- Sierociuk J., red., 2006, *Gwary dziś*, t. 3: *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, ŁTN, Poznań.
- Sierociuk J., red., 2007, *Gwary dziś*, t. 4: *Konteksty dialektologii*, ŁTN, Poznań.
- Topolińska Z., 1990, *Charakter i dynamika językowych procesów integracyjnych w powojennej Polsce*, „Socjolingwistyka” 9, 29–35.

## SUMMARY

### Research of rural speech in the context of social changes

**Key words:** rural speech, social context, electronic database of texts and recordings.

The article discusses contemporary linguistic situation of rural areas especially in south of Poland.

The country undergoes a lot of economic, social and cultural transformations such as new way of working on the farm, changing in the education and employment structure, the impact of global culture. These changes have a huge influence on the rural speech, which now is better to define the language of villagers instead of a traditional dialect.

There is a need to change the methodological orientation of the modern dialectology. The traditional methods of description dialectal language shall be combined with other disciplines like sociology, psychology, ethnology and with new approach to dialects viewed through civilization and cultural changes. However, the most important task is to document the current rural speech in the form of the electronic database.